

КОНСТИТУЦІЯ

ЯК ПРАВОВА ОСНОВА РОЗВИТКУ ЕКОНОМІЧНИХ ФУНКЦІЙ ДЕРЖАВИ: ВІТЧИЗНЯНИЙ ТА ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД

О. М. Лоцихін

*доктор юридичних наук, професор,
декан факультету публічного управління
та права Академії муніципального управління*

Сучасний етап розвитку теорії та практики вітчизняного конституціоналізму характеризується визнанням, становленням та організаційно-правовим забезпеченням реалізації фундаментальних засад соціально-правової держави, функціонально спрямованої на демократичний розвиток усіх суспільно-політичних інститутів та формування ринкової економіки. При цьому основна мета стратегії конституційного будівництва полягає у координації та спрямуванні усіх дій суб'єктів суспільних відносин на досягнення політичних, правових, економічних та соціальних цілей і цінностей, зафіксованих у Конституції України.

Особливого значення набуває дослідження ролі, змісту основних напрямів та форм регулюючого впливу Конституції України як нормативно-правового акта найвищої юридичної сили у сфері становлен-

ня, розвитку та реформування найважливіших суспільних відносин, у тому числі й у сфері економіки. Це обумовлено тією обставиною, що формування та діяльність усіх інститутів демократичної, правової, соціальної держави безпосередньо залежить від змісту норм Конституції України, ефективності їх реалізації.

Відповідно до Конституції України народ здійснює свою владу безпосередньо, а також через органи державної влади та органи місцевого самоврядування. Однак в умовах радикальних соціально-економічних і політичних змін трансформуються ідеології, життєві стилі, престижні оцінки, ускладнюються та змінюють формат відносини у системі координат держава – право – економіка, врешті-решт, відбувається зміна соціокультурних систем, які служать формулою легітимзації існуючого соціально-

економічного порядку і визначають реальне сприйняття громадянами України діяльності та ефективності реалізації функцій держави.

Особливо ілюстративним у цьому контексті є досвід так званих нових індустріальних країн, де перехід до ринкової економіки та її стрімкий розвиток відбулися за активної участі та підтримки держави. Фундаментальні перетворення в економіко-правовій сфері сучасних постсоціалістичних держав із усією визначеністю порушують питання щодо необхідності докорінного перегляду ролі і місця органів державної влади різних рівнів у системі життєзабезпечення суспільства.

Досвід закордонних країн, як розвинутих, так і тих, що розвиваються, свідчить про те, що успішний розвиток економіки залежить від досконалості механізму конституційно-правового регулювання економічних відносин, а також

визначення місця і ролі держави в управлінні економічним процесом.

На сьогодні існує чимало досліджень вітчизняних вчених, які тим чи іншим чином торкаються проблеми сутності конституції, проте методологічні і теоретичні проблеми Конституції України як правової основи розвитку економічних функцій держави ще не достатньо досліджені. Переважна більшість праць з цієї теми, має правило, має описовий та коментаторський характер. Фрагментарним є і порівняльний аналіз проблем конституційної регламентації економічних відносин в Україні та зарубіжних країнах.

Окремі аспекти проблеми, порушеної у цій статті, висвітлені в працях вітчизняних та зарубіжних конституціоналістів, в яких розглядаються поняття, сутність, види, юридичні властивості, функції, форма, особливості мови і стилю, проблеми дотримання й охорони Конституції України. Зокрема, значний внесок у дослідження цих та інших питань зробили такі вчені, як Ю. Н. Барабаш, А. З. Георгіца, М. І. Козюбра, А. М. Колодій, В. В. Копейчиков, А. Р. Крусян, С. Л. Лисенков, В. Ф. Мелашенко, О. М. Мироненко, Н. М. Оніщенко, М. П. Орзіх, О. В. Прієшкіна, В. Ф. Погорілко та ін.

Про актуальність науково-теоретичного дослідження економічної функції сучасної держави, особливостей конституційного регулювання економіки в умовах глибоких суспільних трансформацій перехідного періоду свідчать численні гострі дискусії навколо них. Так, питання функцій держави у сфері економічних та господарських відносин досліджувалися у працях М. Г. Александрова, М. Й. Байтіна, Ф. М. Бурлацького, А. П. Глебова, А. І. Денисова, Л. І. Загайнова, Л. І. Каска, Б. І. Кучера, В. К. Мамутова та ін.

Серед сучасних дослідників цієї проблематики, насамперед, варто назвати Г. М. Андрєєву, В. В. Анцупова, Г. Ю. Атаяна, С. В. Бабаєва,

О. В. Бермічева, М. О. Бухтерєву, О. Г. Варич, В. А. Владимірова, А. Є. Кадомцева та ін.

Варто звернути увагу й на те, що останнім часом активно розробляється такий напрям наукових досліджень на межі права і економіки, як конституційна економіка. Тривалий час конституційна економіка розвивалася в основному зусиллями західних економістів. Лише останнім часом з'являються праці, присвячені проблемам економічного аналізу права [2; 5; 6; 7; 10; 12].

Разом з тим далеко не всі питання конституційного регулювання економічних відносин в Україні були розкриті. У тому числі і в аспекті ролі Конституції України як правової основи розвитку економічних функцій держави, її сутності, змісту і механізму реалізації з точки зору становлення соціально-правової державності та дієвої моделі ринкової економіки в Україні.

**РОЛЬ КОНСТИТУЦІЇ УКРАЇНИ
В СИСТЕМІ НОРМАТИВНО-ПРАВОВИХ
АКТІВ ІСТОТНО ПІДВИЩУЄТЬСЯ,
У ТОМУ ЧИСЛІ З ПОЗИЦІЇ ВПЛИВУ
ЇЇ НОРМ НА ОРГАНІЗАЦІЮ
І ФУНКЦІОНУВАННЯ ДЕРЖАВИ
У СФЕРІ ЕКОНОМІКИ.**

Новими реаліями стає пряме застосування норм Конституції України. Конституція стає центром національної правової системи. У нормах Конституції знайшли втілення не тільки європейські цінності конституціоналізму, а й фундаментальні засади конституційної економіки. Так у ст. 1 Хартії економічних прав та обов'язків держав проголошується, що «кожна держава має суверенне та невід'ємне право обирати свою економічну систему, а також свою політичну і культурну систему згідно з волею свого народу, без втручання або застосування сили або погрози ззовні в будь-якій формі» [14].

Конституція України, визначаючи українську державу як демократичну, правову та соціальну, не лише фіксує найважливіші системуючі ознаки її демократизму, які знаходять свій вияв передусім у принципах суверенності суспільства і держави, народовладді, поділі державної влади на законодавчу, виконавчу та судову, ідеологічному, економічному та політичному плюралізмі (багатоманітності), етнічній багатонаціональності і політичній єдності Українського народу, визнанні та гарантуванні місцевого самоврядування тощо, а й одночасно встановлює систему функцій української держави у різних сферах суспільного життя, у тому числі і в економічній сфері, та є фундаментальною нормативно-правовою основою їх реалізації.

Так, Основний Закон України містить ряд норм економічного змісту. Значна кількість цих норм закріплена у першому розділі, який визначає основи конституційного ладу. Такий підхід означає, що основи конституційного ладу України мають не тільки політичний, а й економічний вимір. Як акт вищої юридичної сили та основоположна нормативно-правова гарантія економічних прав громадян Конституція закладає стабілізуючий фактор у правовий механізм функціонування держави у сфері економіки.

Насамперед, варто звернути увагу на конституційне закріплення обов'язку держави забезпечувати захист прав усіх суб'єктів права власності і господарювання, а також соціальну спрямованість економіки (ч. 4 ст. 13 Конституції України); проголошення того, що суспільне життя в Україні ґрунтується на засадах економічної багатоманітності (ч. 1 ст. 15 Конституції України); закріплення в якості найбільш важливої функції держави та справи всього Українського народу забезпечення економічної безпеки України (ч. 1 ст. 17 Конституції України); проголошення неможливості протиправ-

ного позбавлення права власності та непорушності права приватної власності (ч. 4 ст. 41 Конституції України); закріплення права на підприємницьку діяльність (ч. 1 ст. 42 Конституції України); зобов'язання держави щодо захисту конкуренції та недопущення зловживання монополією становити на ринку (ч. 3 ст. 42 Конституції України).

Закономірно, що економічні відносини в основному регулюються спеціальним галузевим законодавством – господарським, цивільним, аграрним. Однак, оскільки Конституція є основою правової системи, вона встановлює вихідні положення всіх галузей права. Будучи правовим за своєю сутністю і характером, конституційне регулювання, проте, не замінює всієї системи правового регулювання. Воно лише визначає принципи напрями в цій сфері.

**КОНСТИТУЦІЙНЕ РЕГУЛЮВАННЯ
ВІДРІЗНЯЄТЬСЯ ВІД ІНШИХ ФОРМ
ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ
ЕКОНОМІЧНИХ ТА ІНШИХ
СУСПІЛЬНИХ ВІДНОСИН ЗА СТУПЕНЕМ
І ГЛИБИНОЮ СВОГО ВПЛИВУ.**

Слід зазначити, що аналіз теоретичних проблем конституційно-правового регулювання економіки та сутності конституційних принципів економічної системи, що формують основи державного втручання в економіку, свідчить, що в рамках сучасного конституційно-правового регулювання економічних відносин має місце реальне різноманіття національних моделей ринку, не орієнтованих на будь-яку його еталонну модель. Як правило, принципи функціонування змішаної економіки втілюються в конкретні національні форми. У зв'язку з цим в науковій літературі взагалі робиться висновок, що конституційні основи економічної системи формують особливий конституційно-правовий режим,

відповідно до якого будуються взаємини суб'єктів економічної діяльності, держави і суспільства.

Як свідчить світовий конституційний досвід, практично питання економічного ладу є одними із головних в предметі конституційного регулювання, оскільки економіка, як базис суспільства, визначає тенденції розвитку його політичних, соціальних та інших інститутів. Діяльність людей об'єктивно вимагає від держави певних гарантій і насамперед в економічній сфері, закріплення яких вимагає високого конституційного рівня. У суспільстві, яке особливо функціонує на ринковій основі, юридичне оформлення економічних прав та обов'язків господарюючих суб'єктів набуває надзвичайного значення, тому роль держави як гаранта й арбітра відносин між учасниками економічних зв'язків значно зростає [13, с. 10].

Мабуть, тому сучасні конституції вищою мірою насичені економічною термінологією, економічними принципами й економічними концепціями. В конституційних текстах присутні як узагальнюючі категорії, такі, як «економіка», «економічний лад», «економічна система», «економічні відносини», «економічна безпека», «економічна політика», які не можуть бути виведеними виключно із правовідносин та оцінені, виходячи із юридичних позицій без урахування їх специфічного економічного змісту, а й такі, досить конкретні економічні категорії, як «засоби виробництва», «форми суспільного господарства» (ст. 15 Основного Закону ФРН 1949 р.), «ринкова економіка» (ст. 28 Конституції Андорри 1993 р.), «свобода економічної діяльності», «вільна економічна конкуренція» (ст. 8 Конституції Вірменії 1995 р.), «кредит, капітал, ринок товарів та послуг» (ст. ст. 166, 167 Конституції Туреччини 1982 р.), «стабілізація кон'юнктури» (ст. 100 Конституції Швейцарії 1999 р.) тощо. Приклади такого роду конституційного закрі-

плення суто економічних понять зустрічаються в більшості сучасних конституцій різних регіонів світу, що в цілому закономірно [8-9].

Нормальне та ефективне функціонування ринкової економіки вимагає єдності економічного простору, що забезпечується вільним переміщенням товарів, послуг і фінансових засобів. Так, наприклад, деякі юридичні гарантії такої єдності встановлюються в Конституції Російської Федерації (ч. 1 ст. 8).

Втім, підходи російського законодавця до конституційного регулювання економічних відносин не є унікальними. По суті, однотипні формули використовуються в Конституції Республіки Вірменія, у ч. 3 ст. 8 якої йдеться про державне гарантування вільного розвитку та рівного правового захисту усіх форм власності, свободи економічної діяльності, вільної економічної конкуренції. Лаконічністю характеризується конституційний підхід до регулювання подібних відносин і в Республіці Казахстан. Так, відповідно до ч. 2 ст. 26 Конституції Республіки Казахстан власність, у тому числі право спадкування, гарантується законом.

На відміну від попередніх прикладів, набагато фундаментальніше виглядають відповідні конституційні правоположення Литовської Республіки. Присвячуючи відносинам, що виникають у сфері народного господарства і праці цілу главу, Конституція Литовської Республіки передбачає, що держава надає підтримку суспільно корисним господарським зусиллям та ініціативі. Державою регулюється господарська діяльність таким чином, щоб вона служила благу Народу (ст. 46).

Отже, закріплення свободи економічної діяльності як однієї з основ конституційного ладу в постсоціалістичних країнах покликано, насамперед, визначити відмову від державного планування господарської діяльності та охарактеризувати нові явища в економічній

сфері життя суспільства, що проголошені базовими конституційними цінностями. Свобода економічної діяльності також може розглядатися в більш широкому розумінні – як умова реалізації таких домагань, як вільне використання своїх здібностей, майна для підприємницької й іншої економічної діяльності, вибір роду діяльності і професії, об'єднання по економічних інтересах, наукова, технічна творчість, що забезпечуються за допомогою державних гарантій – єдності економічного простору, вільного переміщення товарів, послуг і фінансових засобів, підтримки конкуренції.

Певною оригінальністю характеризується закріплення свободи економічної діяльності, а також основ і принципів втручання в неї держави в арабських країнах. Конституційний процес у країнах арабського регіону відображає як загальні тенденції світового розвитку на сучасному етапі, так і специфічні особливості історичного, соціально-економічного та культурно-релігійного розвитку кожної з цих країн. Всі арабські країни об'єднані спільністю історичних доль, культури і релігії, мови. Разом з тим арабські країни в даний час є дуже різними: серед них великі і малі, багаті і бідні, вражаючі світове співтовариство своїми стрімкими економічними успіхами нафтові монархії і республіки, які не мають таких досягнень [11].

Розпад світової системи соціалізму, відхід з політичної арени в багатьох арабських країнах авангардних партій, які правила в них протягом декількох десятиліть, запровадження багатопартійності, зміна внутрішньоекономічної структури держав, посилення процесу соціальної диференціації суспільства, вихід на авансцену фундаменталістських ісламських угруповань і партій – усі ці зміни останніх десятиліть знайшли своє безпосереднє

відображення в нових конституціях, у тому числі й у сфері регулювання економічних процесів.

Так, наприклад, ст. 4 Конституції Єгипту передбачає, що економічною основою Арабської Республіки Єгипет є соціалістична система, яка базується на добробуті і справедливості, спрямована на те, щоб запобігти експлуатації, зменшити розрив у доходах, захистити законний дохід і гарантувати справедливий розподіл суспільних обов'язків і витрат.

Конституція Ліванської Республіки закріплює, що економічна система є ліберальною і гарантує особисту ініціативу і приватну власність (п. є Преамбули).

Конституція Єменської Республіки закріплює, що національна економіка ґрунтується на свободі економічної діяльності, що як окремій особі, так і суспільству забезпечує національну незалежність (ст. 7).

Розгорнута нормативна формула планової моделі економіки запропонована в Конституції Єменської Республіки, ст. 9 якої закріплює, що економічна політика держави ґрунтується на науковому плануванні, яке забезпечує найкращу експлуатацію всіх ресурсів і можливостей для всіх секторів економіки і в усіх сферах соціально-економічного розвитку та в рамках державного плану розвитку, що діє в суспільних інтересах та в інтересах національної економіки.

Своєрідна конституційна модель планового господарювання існує в Турецькій Республіці, ч. 1 ст. 166 Конституції якої передбачає, що планування економічного, соціального та культурного розвитку, швидкий збалансований і гармонійний розвиток промисловості та сільського господарства по всій країні, ефективне використання національних ресурсів на основі всебічного аналізу й оцінки, а також створення необхідної організації для цієї мети – обов'язок держави.

Незважаючи на визначене скорочення обсягу втручання в сферу економіки, держава здійснює економічну функцію шляхом встановлення правових основ ринку та цінової політики, зокрема, стимулювання державними засобами підприємництва та вільної праці, забезпечення рівноправності усіх форм власності, правового захисту власника, вжиття заходів для припинення несумлінної конкуренції (монополізму) й охорони прав споживача від несумлінного споживача.

Так, важливим напрямом діяльності держави в сфері економіки є конституційно-правова регламентація відносин власності. Зокрема, згідно зі ст. 13 Конституції Азербайджанської Республіки в Азербайджанській Республіці власність є недоторканною й охороняється державою. При цьому проголошується, що власність може бути державною, приватною та муніципальною. Знаходить закріплення й принцип рівності форм власності. Право власності, в тому числі право приватної власності, охороняється законом (ст. 29 Конституції Азербайджанської Республіки). При цьому ніхто без рішення суду не може бути позбавлений своєї власності. Повна конфіскація майна не допускається. Відчуження власності для державних чи суспільних потреб може допускатися тільки за умови попереднього справедливого відшкодування її вартості.

Положення про можливість обмеження державою права приватної власності зустрічаються в деяких зарубіжних конституціях. Так, ст. 6 Конституції Республіки Казахстан встановлює, що власність зобов'язує, користування нею має одночасно служити суспільному благу. Однак ніхто не може бути позбавлений свого майна інакше як за рішенням суду. Примусове відчуження майна для державних потреб у виняткових випадках, пе-

редбачених законом, може бути здійснене за умови рівноцінного його відшкодування (ч. 3 ст. 26).

Досить багато уваги приділяється регламентації інституту власності в конституціях арабських країн. Так, наприклад, закріплюючи, що «усі багатства, послані Аллахом у надра і на континентальний шельф, так само як ресурси, отримані від цих багатств, є власністю держави» (ст. 14), Основний Закон Королівства Саудівської Аравії встановлює принцип державного визнання волі приватної власності та її недоторканності (ст. 18).

Основний закон Султанату Оман встановлює недоторканність державної власності, покладаючи на державу обов'язок її захисту, а на громадян – обов'язок зберігати цю власність (ст. 11). У той же час в Основному Законі містяться й визначені гарантії приватної власності. Передбачається можливість обмеження цього права та конфіскації майна в суворій відповідності з законом. Слід зазначити, що останнім часом в Омані проводиться політика розширення приватного сектору. Так, 1998 р. був оголошений «роком приватного сектору». Уряд усіляко підтримує приватний бізнес [1, с. 32-56, 492].

Конституція Марокко, хоча й не містить такого великого переліку соціально-економічних норм, як в інших арабських країнах, проте закріплює ряд найважливіших принципів економічної системи. Зокрема, гарантованість власності та свободи підприємництва. Але за можливості обмеження розмірів майна та режиму користування (ст. 15). Закріплені також планові начала економіки, її соціальна орієнтованість (ст. 15) та інші важливі положення. Ці конституційні норми дозволяють охарактеризувати економічну систему країни як ринкову економіку у поєднанні з плановими началами регулювання [3, с. 581].

Також найважливішим напрямком економічної діяльності держави є емісія грошових знаків. Так, відповідно до ст. 99 Союзної Конституції Швейцарської конфедерації грошова і валютна справа перебувають у віданні Союзу; йому одному належить право випуску монет і банкнот. Швейцарський національний банк як незалежний центральний банк проводить грошову та валютну політику, що служить загальному інтересу країни; він управляється за участі та під наглядом Союзу.

Значне місце в здійсненні економічної політики сучасної держави займає конституційне регулювання підприємницької діяльності.

Так, згідно зі ст. 59 Конституції Азербайджанської Республіки кожний може у встановленому законом порядку, вільно використовуючи свої можливості, здібності та майно, самостійно або разом з іншими займатися підприємницькою діяльністю або не забороненим законом іншим видом економічної діяльності.

**ДЕРЖАВА СТВОРЮЄ
СПРИЯТЛИВІ ПРАВОВІ,
СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ,
ФІНАНСОВІ ТА ОРГАНІЗАЦІЙНІ
УМОВИ ФОРМУВАННЯ
СИЛЬНОГО ПРИВАТНОГО
СЕКТОРУ ЕКОНОМІКИ, ВІТЧИЗНЯНОГО
ПРИВАТНОГО ПІДПРИЄМНИЦТВА,
СПРИЯЄ СТВОРЕННЮ РИНКОВОЇ
ІНФРАСТРУКТУРИ, ЗАЛУЧЕННЮ
В НАЦІОНАЛЬНУ ЕКОНОМІКУ
ЗАРУБІЖНИХ ІНВЕСТИЦІЙ.**

Узагальнюючи результати проведеного дослідження, можна дійти таких висновків:

1. Роль Конституції як Основного Закону суспільства та держави у регламентації та реалізації економічних функцій держави полягає у здійсненні такого інтегруючого конституційно-правового впливу на

всі елементи економічної системи суспільства, який одночасно забезпечував би їх ефективну взаємодію та необхідний напрям розвитку, не порушуючи при цьому еволюційні процеси розвитку його прогресивних інституціональних складових.

2. Значення конституційно-правових норм, які регулюють економічні відносини, полягає у визначенні критеріїв співвідношення між економічною роллю держави і сферою вільної реалізації прав, свобод та законних інтересів суб'єктів економічної діяльності. У цьому зв'язку здійснюється: а) закріплення основ сформованої в суспільстві економічної системи, встановлення меж економічної діяльності держави, забезпечення стабільності і передбачуваності економічних відносин; б) визначення міри і реального змісту економічної свободи, якою користуються суб'єкти підприємницької діяльності; в) створення та корегування соціальних умов, у яких відбувається формування людської особистості, її інтеграція в різні соціальні інститути; г) установлення меж державного і суспільного сприяння особистості, співвідношення такого втручання та автономії особистості, а також формування умов для зворотного впливу громадянського суспільства на державні інститути.

3. Існування взаємозв'язків між основними принципами конституційно-правового регулювання ринкової економіки дозволяє стверджувати, що Конституція, закріплюючи економічні основи конституційного ладу, економічні функції держави й основні економічні права та свободи, справляє регулятивний вплив не тільки на окремі економічні відносини, а й на всю економічну систему, створюючи умови для її вільного розвитку або встановлюючи можливості для активного коректування економічних процесів з боку державної влади. ■

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Александров И. А. Монархии Персидского залива: этап модернизации / И. А. Александров. – М. : Дело и Сервис, 2000. – 544 с.
2. Андреева Г. Н. Экономическая конституция в зарубежных странах / Г. Н. Андреева. – М. : Наука, 2006. – 268 с.
3. Арбузкин А. М. Конституционное право зарубежных стран : учеб. пособ. / А. М. Арбузкин. – М. : Юристъ, 2004. – 666 с.
4. Баглай М. В. Конституционное право Российской Федерации : учеб. / М. В. Баглай, Б. Н. Габричидзе. – М. : ИНФРА-М, 1996. – 512 с.
5. Баренбойм П. Д. Конституционная экономика : [учеб. для юрид. и эконом. вузов] / П. Д. Баренбойм, Г. А. Гаджиев, В. И. Лафитский, В. А. Мау. – М. : ЗАО «Юстицинформ», 2006. – 528 с.
6. Данилов С. Ю. Конституционная экономика в зарубежных странах : учеб. пособ. / С. Ю. Данилов. – М. : Изд дом ГУ ВШЭ, 2008. – 145 с.
7. Коваленко Р. А. Экономическая теория в формате конституционной экономики / Р. А. Коваленко, Е. А. Чаусовская // Научные труды ДонНТУ. Серия : экономическая. – 2005. – Вып. 89-2. – С. 175-179.
8. Лощикін О. М. Економічні функції сучасної держави та конституційно-правові основи їх реалізації / О. М. Лощикін // Держава і право : зб. наук. праць. Юридичні та політичні науки. – Вип. 34. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2006. – С. 3-12.
9. Лощикін О. М. Конституційні основи регулювання економічної діяльності держави на сучасному етапі / О. М. Лощикін // Держава і право : зб. наук. праць. Юридичні та політичні науки. – Вип. 31. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2006. – С. 48-54.
10. Савчин М. В. Конституційний лад України та економічний конституціоналізм / М. В. Савчин // Часопис Київського університету права. – 2010. – № 4. – С. 96-100.
11. Сапронова М. А. Государственный строй и конституции арабских республик / А. М. Сапронова. – М. : Муравей, 2003. – 328 с.
12. Скупінський О. В. Конституційна економіка: поняття та перспективи для України / О. В. Скупінський // Форум права. – 2011. – № 1. – С. 909-914 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.nbu.gov.ua/e-journals/FP/2011-1/11covpdu.pdf> та ін.
13. Фетисова В. А. Правовое регулирование экономики постсоциалистических государств : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / В. А. Фетисова. – М., 2008. – 27 с.
14. Хартия экономических прав и обязанностей государств : Резолюция Генеральной Ассамблеи ООН 3281 (XXIX) от 12 декабря 1974 г. [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Верховної Ради України. – Режим доступу : http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_077